

بررسی نقش زنان روستایی در نظام بهره‌برداری دامپروری روستایی (نگرش، انگیزه و موانع مشارکت) در شهرستان چاراویماق

علی شمس^{۱*}، نازیلا نبی‌زاده^۲، حسین شعبانعلی فمی^۳

چکیده

هرگونه برنامه‌ریزی با هدف توسعه اقتصادی جوامع روستایی نیازمند شناخت اولیه جایگاه و نقش زنان روستایی در نظام بهره‌برداری روستایی است. از این رو، این تحقیق توصیفی-پیمایشی با هدف بررسی نقش زنان روستایی در نظام دامپروری روستایی انجام گرفت. جامعه آماری شامل ۶ هزار ۵۷۱ نفر خانوار روستایی شهرستان چاراویماق بود که با استفاده از فرمول کوکران ۱۳۵ نفر از زنان روستایی از طریق نمونه‌گیری چندمرحله‌ای تصادفی انتخاب و مطالعه شدند. ابزار تحقیق پرسش‌نامه محقق‌ساخته‌ای بود که روایی آن از طریق متخصصان موضوعی تأیید و از طریق پیش‌آزمون و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ بالاتر از ۰/۷ برای شاخص‌های ترکیبی پایایی آن مناسب تشخیص داده شد. نتایج تحقیق نشان داد که ۶۰/۷ درصد زنان روستایی نگرشی خنثی (میان‌ه) در خصوص مشارکت در فعالیتهای دامپروری داشتند. سنگین و سخت بودن کارهای دامپروری مهم‌ترین مانع مشارکت از دید زنان بود. تأمین مواد غذایی مورد نیاز مهم‌ترین انگیزه بیرونی و احساس مسئولیت در قبال خانواده مهم‌ترین انگیزه درونی زنان برای مشارکت در فعالیتهای دامپروری محسوب می‌شد. بیشتر زنان به میزان کمی از رسانه‌های جمعی اطلاعات دریافت می‌کردند و مهم‌ترین منبع اطلاعاتی آن‌ها تلویزیون بود. زنان بیشترین مشارکت را در فعالیتهای شپردوشی و فرآوری و کمترین مشارکت را در فعالیتهای مربوط به چرا داشتند.

کلیدواژگان

انگیزه و نگرش، دامپروری، زنان روستایی، شهرستان چاراویماق، نقش.

۱. استادیار ترویج و آموزش کشاورزی، گروه ترویج، ارتباطات و توسعه روستایی، دانشگاه زنجان
Shams@znu.ac.ir
  ۲. دانشجوی کارشناسی ارشد توسعه روستایی دانشگاه زنجان
Nazila.nabizade@yahoo.com
  ۳. دانشیار ترویج و توسعه روستایی، دانشکده اقتصاد و توسعه کشاورزی دانشگاه تهران
Hfami@ut.ac.ir
- تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۷/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۹/۲۸

مقدمه و طرح مسئله

دامپروری از زیربخش‌های مهم کشاورزی است که در امر امنیت غذایی، ارزش‌افزایی، اشتغال‌زایی، توسعه و ایجاد صنایع تبدیلی و تکمیلی و از همه مهم‌تر توسعه و امکان دستیابی به بازارهای جهانی برای صادرات محصولات دامی حضوری اجتناب‌ناپذیر داشته و از جایگاهی ویژه در اقتصاد ملی برخوردار است [۱۸]. بنابراین، این بخش می‌تواند زیربنای توسعه بخش‌های دیگر شود و نقش زیادی در تأمین ارزش افزوده بخش کشاورزی داشته باشد [۸]. حدود ۸۰ درصد شاغلان کشاورزی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در فعالیت‌های دامپروری مشارکت می‌کنند [۱۰] و نیز ۷۰ درصد افراد شاغل در روستاها، ۹۰ درصد عشایر و ۱۰ درصد از جمعیت شهرنشین در فعالیت‌های مرتبط با امور دام فعالیت می‌کنند [۶]. بنابراین، پرورش دام به صورت فعالیتی تلفیقی در نظام کشاورزی در کنار سایر فعالیت‌های کشاورزی نقشی مؤثر و تعیین‌کننده در تولید، درآمد خانوارها و اشتغال دارد [۱۰] و با وجود رشد فعالیت‌های غیرکشاورزی، که سهم بالایی در اقتصاد روستایی دارد، پرورش دام هنوز به‌منزله یکی از فعالیت‌های اصلی در مناطق روستایی [۳۰] و به‌منزله یک دارایی مهم از نظر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی به حساب می‌آید [۴۰]، که نقش مهمی در معیشت کشاورزان کوچک و حاشیه‌ای [۳۵]، زنان و جوانان روستایی و افراد بی‌زمین دارد [۴۰].

زنان روستایی حدود ۵۰ درصد جمعیت جامعه روستایی را تشکیل می‌دهند [۱۵] که از زمان‌های بسیار قدیم به فعالیت‌های کشاورزی و دامی می‌پرداختند [۲۵]. به‌طور کلی آنان نقش محوری در بخش کشاورزی و به‌طور خاص در دامپروری برعهده دارند [۲۶]. آنان برخلاف مردان، که پرورش و نگهداری دام را سرمایه‌گذاری بلندمدت به حساب می‌آورند، نگهداری دام را ابزاری برای تضمین امنیت غذایی خانواده می‌دانند [۳۱]. زنان روستایی علاوه بر انجام‌دادن وظایف خانگی و معمول خود، اغلب به‌طور شبانه‌روزی در فعالیت‌های دامی مشارکت می‌کنند، اما میزان مشارکت آنان در سراسر جهان و از منطقه‌ای به منطقه دیگر متفاوت است [۲۵]. در نظام‌های دامپروری آسیایی، بیشتر از سه‌چهارم وظایف مربوط به نگهداری دام برعهده زنان است. در نپال نیز، ۹۰ درصد زنان در فعالیت‌های کشاورزی و دامی مشغول‌اند [۳۱]. در هند، ۸۵ درصد زنان روستایی در فعالیت‌های دامی مشارکت می‌کنند [۳۰]. براین اساس، در مناطق روستایی مهم‌ترین نقش در فعالیت‌های دامی را زنان برعهده دارند؛ به‌طوری‌که آنان حدوداً ۵-۶ ساعت در روز را صرف نگهداری از دام می‌کنند [۲۴].

با توجه به اهمیت نظام دامپروری روستایی در معیشت خانوارهای روستایی و در راستای ارتقای بهره‌وری این بخش، بررسی نقش زنان روستایی در این نظام ضروری است، زیرا زنان مشارکت بالایی در انجام‌دادن فعالیت‌های دامپروری برعهده دارند [۳۶]. توجه ویژه به نقش و مشارکت زنان در فعالیت‌های دامپروری، متضمن شناسایی انگیزه، نگرش و میزان فعالیت آنان

از یک‌سو و نیز موانع و مشکلات از سوی دیگر است. با توجه به گزارش مرکز آمار ایران (۱۳۹۰)، بیشتر (۸۲ درصد) جمعیت شهرستان چاراویماق در روستاها ساکن‌اند و کشاورزی و دامپروری از فعالیت‌های غالب این شهرستان است. اما مطالعه‌ای در خصوص نقش زنان روستایی در نظام دامپروری روستایی صورت نگرفته بود و مشخص نیست که زنان این شهرستان چه دیدگاهی در خصوص این نظام تولیدی داشته و چه موانعی در این زمینه در مقابل آنان وجود دارد. بنابراین، تحقیق حاضر با هدف پاسخ به سؤالات ۱. نوع نگرش زنان روستایی شهرستان چاراویماق در ارتباط با فعالیت‌های دامپروری، ۲. انگیزه‌های زنان روستایی شهرستان چاراویماق (از دو بعد بیرونی و درونی) از مشارکت در فعالیت‌های دامپروری و ۳. موانع و مشکلات زنان روستایی در خصوص مشارکت در فعالیت‌های دامپروری صورت گرفت.

پیشینه نظری و تجربی

تحولات چشمگیر در دو دهه اخیر در جهان باعث شده که کاهش نابرابری‌های جنسیتی جزء جدایی‌ناپذیر فرایند توسعه شود و یکی از این تحولات مهم، ضرورت و اهمیت حضور زنان در جامعه و تغییر در دیدگاه نسبت به زنان به‌طور عام و زنان روستایی به‌طور خاص است [۷]. نکته اصلی در نظریه‌های جنسیتی این است که موقعیت تابعی زنان در بازار کار و در خانه و خانواده با یکدیگر مرتبط و جزئی از یک سیستم کل اجتماعی است که در آن زنان تابع مردان‌اند. هم در کشورهای صنعتی مبتنی بر بازار و هم در جوامع صنعتی دیگر، که متکی به بازار نیستند، حتی هنگامی که زن‌ها در خارج از خانه کار می‌کنند، باز هم کار خانگی، به‌ویژه مراقبت از کودک، به آن‌ها اختصاص دارد [۱۶]. در زمینه وضعیت فعالیت اقتصادی زنان و حضور ایشان در زمینه بازار کار، آرای مختلفی ارائه شده است. در نظریه‌های نئوکلاسیک برای تشریح تفاوت‌های جنسیتی و اینکه چرا درآمد حاصل از کار زنان کمتر از مردان است، بر متغیرهایی مانند مسئولیت‌های خانوادگی، نیروی جسمی، آموزش عمومی، آموزش فنی، ساعات کار، غیبت از کار و جابه‌جایی در کار به‌منزله متغیرهایی که بهره‌وری کار و عرضه کار را تحت تأثیر قرار می‌دهد، تأکید می‌شود. براساس نظریه نئوکلاسیک، درآمد زن‌ها به این علت کمتر از مردان است که زن‌ها از سرمایه انسانی کمتری، که عمدتاً آموزش و پرورش است، بهره‌مندند و از این رو بازدهی کاری پایین‌تری هم دارند. بر این اساس، کارفرمایان ترجیح می‌دهند که از کارگران مرد استفاده شود و تقاضا برای زنان کارگر کاهش می‌یابد [۱۶]. نقش زنان در توسعه صرفاً به زنان شهری معطوف نمی‌شود، بلکه توسعه روستا تا حدود زیادی در بخش کشاورزی، دامی، صنایع دستی، صنایع غذایی، و فراوری در دست زنان است [۳]. نقش زنان در توسعه کشاورزی و روستایی از اوایل دهه ۱۹۷۰ به بعد مورد توجه قرار گرفته و اکنون برای بیشتر سازمان‌ها و برنامه‌ریزان امور توسعه در سطح جهان و

کشورهای در حال توسعه به صورت یک اولویت در آمده است [۴]. از آنجا که در جوامع در حال توسعه ۵۰ درصد از جمعیت در روستاها به سر می‌برند و ۵۰ درصد از جمعیت روستایی نیز زنان‌اند، یکی از راه‌های دستیابی به این منابع نیروی انسانی، مطالعه فعالیت‌های اقتصادی زنان روستایی در عرصه‌های گوناگون است [۱۱].

عوامل مختلفی در زمینه سطح و نوع مشارکت زنان در فعالیت‌های کشاورزی و نیز دامپروری دخالت می‌کنند. برخی محققان عوامل اجتماعی و فرهنگی را از مهم‌ترین عوامل عدم مشارکت زنان روستایی در فعالیت‌های تولیدی زراعی گزارش کرده‌اند [۱۳]. فتوتی [۹] فرهنگ سنتی را از عوامل مؤثر بر مشارکت پایین زنان روستایی گزارش کرده است. احمد [۲۲] عواملی مانند وضعیت اجتماعی و اقتصادی مردان خانه، تحرک محدود زنان، شرایط جغرافیایی و آب‌وهوایی را در میزان مشارکت زنان در فعالیت‌های دامپروری تأثیرگذار گزارش کرده است. در بررسی دیگر در همین زمینه، منور [۳۴] عواملی از قبیل نداشتن اعتماد به نفس، امنیت اجتماعی، سطح سواد کم در روستا، درگیری‌های اجتماعی، فقدان اطلاع‌رسانی از طریق رسانه‌ها، ریاست [۳۹] بی‌سوادی و ناآگاهی، جین [۲۹] نبود دانش را از موانع مشارکت فعال زنان روستایی در فعالیت‌های دامپروری گزارش کرده‌اند. نتایج پژوهش وثوقی و آقابین [۱۹]، پایین بودن سطح سواد، نداشتن اعتماد به نفس و ممانعت مردان از حضورشان در تصمیم‌گیری‌ها را از عوامل بازدارنده مشارکت زنان گزارش کرده‌اند. لهسایی‌زاده و همکاران [۱۱] نگرش زنان به اشتغال را قوی‌ترین متغیر تبیین‌کننده در مشارکت اقتصادی و بعد از آنان میزان استفاده از وسایل ارتباط جمعی را مهم می‌دانند. نتایج پژوهش میرترابی [۱۴] با عنوان بررسی تأثیر ویژگی‌های فردی و خانوادگی زنان روستایی بر انگیزه مشارکت آن‌ها در فعالیت‌های کشاورزی نشان داد رابطه مثبت و معناداری بین انگیزه مشارکت در فعالیت‌های کشاورزی و متغیرهای تعداد اعضای خانوار، تعداد فرزندان، استفاده از منابع اطلاعاتی و میزان استفاده از فناوری‌های کشاورزی وجود دارد؛ درحالی‌که رابطه منفی و معناداری بین متغیر وابسته و میزان سواد و درآمد خانواده مشاهده شد و زنان متأهل انگیزه مشارکت بیشتری نسبت به زنان مجرد در فعالیت‌های کشاورزی داشتند.

روش‌شناسی تحقیق

تحقیق حاضر از لحاظ هدف کاربردی، از نظر نحوه گردآوری داده‌ها از نوع تحقیقات توصیفی (غیرآزمایشی) پیمایشی و از نظر میزان نظارت جزء تحقیقات میدانی است. ابزار تحقیق پرسش‌نامه محقق‌ساخته‌ای بود که روایی آن از طریق نظرهای اعضای هیئت علمی متخصص در رشته‌های ترویج و آموزش کشاورزی، توسعه روستایی، علوم دامی، همچنین کارشناسان دامپروری سازمان جهاد کشاورزی شهرستان چاروایماق تأیید شد و آرای اصلاحی و تکمیلی آن‌ها در تکمیل پرسش‌نامه مدنظر قرار گرفت. برای تعیین پایایی یا قابلیت اعتماد با انجام دادن پیش‌آزمون (۳۰ پرسش‌نامه خارج

از نمونه اصلی) و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ برای شاخص‌های ترکیبی سنجش نگرش، انگیزه درونی، انگیزه بیرونی، موانع مشارکت و منابع اطلاعاتی برابر با ۰/۷۲، ۰/۷، ۰/۷۳، ۰/۷۲ و ۰/۷۳ پایایی پرسش‌نامه مناسب تشخیص داده شد. در تحقیق حاضر، با توجه به ماهیت پیمایشی آن، مجموعه‌ای از متغیرهای مهم از طریق شاخص‌سازی ترکیبی و شامل نگرش نسبت به فعالیت‌های دامپروری (۱۰ گویه)، انگیزه‌های مشارکت (۴ انگیزه درونی و ۸ انگیزه بیرونی)، منابع اطلاعاتی مورد استفاده (۹ منبع اطلاعاتی) و موانع مشارکت (۱۲ مشکل) بررسی شدند. شایان ذکر است که این شاخص‌ها مستخرج از بررسی مطالعات صورت گرفته، در نظر گرفتن ماهیت کارهای دامپروری، مصاحبه با متخصصان موضوعی، مصاحبه و مشاهده کارهای دامپروری زنان در سطح روستاها طراحی و تدوین شد. جامعه آماری این پژوهش را زنان روستایی شهرستان چارویماق دارای فعالیت‌های دامپروری تشکیل می‌دادند. ضمن صحبت با مسئولان سازمان جهاد کشاورزی شهرستان و نیز شناخت خود محققان بیشتر خانوارهای روستایی این شهرستان در منزل خود دام نگه می‌داشتند و لذا جامعه آماری تحقیق همان تعداد خانوارهای روستایی شهرستان انتخاب شد. طبق سرشماری سال ۱۳۹۰ سازمان آمار، ۶۵۷۱ خانوار روستایی در این شهرستان زندگی می‌کردند که برای انجام دادن مطالعه از هر خانوار یک زن (ترجیحاً مادر خانوار و در صورت نبود ایشان از عروس خانواده) به‌عنوان واحدهای مطالعه شده انتخاب شدند. تعداد ۱۳۵ نفر به‌منزله نمونه مطالعه شده پس از انجام دادن مطالعه مقدماتی و با استفاده از فرمول نمونه‌گیری کوکران انتخاب و از روش نمونه‌گیری تصادفی چندمرحله‌ای استفاده شد. براساس تقسیمات کشوری سال ۱۳۹۲ مرکز آمار ایران، این شهرستان شامل دو بخش (شادیان و مرکزی)، شش دهستان (چارویماق جنوب شرقی، چارویماق شرقی، چارویماق جنوب غربی، چارویماق مرکزی، قوری‌چای شرقی و ورقه) و ۲۴۸ آبادی است که از این تعداد ۲۱۲ روستا دارای سکنه و ۳۶ روستا خالی از سکنه‌اند. در مجموع سه دهستان یعنی دهستان‌های مرکزی، قوری‌چای شرقی از بخش مرکزی و دهستان‌های چارویماق شرقی از بخش شادیان به صورت تصادفی انتخاب شدند. در مرحله دوم از داخل هر دهستان چندین روستا به صورت تصادفی انتخاب و در مرحله سوم و آخر نیز براساس نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی متناسب با تعداد خانوارهای روستایی هر روستا زنان انتخاب و مطالعه شدند (در مجموع ۱۵ روستا). برای تجزیه و تحلیل داده‌های پرسش‌نامه از نرم‌افزار SPSS ۲۰ و Excel استفاده شد. شایان ذکر است که شهرستان چارویماق یکی از شهرستان‌های جنوبی استان آذربایجان شرقی است. مرکز این شهرستان شهر قره‌آغاج و وسعت این شهرستان ۳۲۰۸/۱۲ کیلومتر مربع است. بنابر سرشماری سال ۱۳۹۰، این شهرستان ۳۲ هزار و ۷۴۵ نفر جمعیت داشت که ۵۰/۴۸ درصد جمعیت این شهرستان را مردان، و ۴۹/۵ درصد را زنان تشکیل می‌دهند. از این تعداد جمعیت، ۱۸ درصد در مناطق شهری و ۸۲ درصد در روستاها ساکن هستند. از جمعیت ۲۷ هزار و ۹۳ نفر روستایی، ۵۰/۳۵ درصد را مردان و ۴۹/۶۵ درصد را زنان تشکیل می‌دهند.

شکل ۱. نقشه شهرستان چاراویماق و منطقه مطالعه شده

یافته‌های تحقیق

نتایج تحقیق نشان داد که میانگین سنی زنان در حدود ۴۰ سال است و بیشتر آن‌ها متأهل بودند. همسر ۱۰ نفر از پاسخ‌گویان فوت کرده بود و ۷ نفر از آنان سرپرست خانوار بودند. از لحاظ تحصیلات بیشتر زنان بی‌سواد یا کم‌سواد بودند (۷۷ درصد) و فقط ۱۱ نفر دیپلم و بالاتر از دیپلم بودند. شغل اصلی همه آنان خانه‌داری بود. شکل نظام خانواده در بیشتر خانوارهای مطالعه‌شده به‌طور مستقل (زن، شوهر و فرزندان) بود (۶۳/۷ درصد). متوسط بعد خانوار در حدود ۶ نفر بود و بیشتر زنان مطالعه‌شده عضو هیچ نهادی نبودند و ۱۷ نفر از آنان عضو بسیج بودند. هیچ‌یک از زنان در کلاس‌های آموزشی خاصی در خصوص دامپروری شرکت نکرده بودند. میانگین سابقه فعالیت دامپروری در بیشتر خانوارها ۲۲ سال بود و زنان به‌طور متوسط ۴ ساعت از شبانه‌روز را صرف فعالیت‌های دامپروری می‌کردند. اطلاعات و دانش زنان راجع به نگهداری گاو و گوسفند در حد زیاد بود (۵۴/۸ درصد). حدود ۳۱ درصد خانوارها گوسفند نداشتند و از بین زنانی که گوسفند نگهداری می‌کردند، بیشترین فراوانی با ۵۵/۹ درصد مربوط به نگهداری ۱۰ تا ۳۰ رأس گوسفند بود. از نظر نگهداری گاو نیز، ۱۹ خانواده گاوی نداشتند. بیشترین فراوانی در میان دارندگان گاو مربوط به نگهداری ۱ تا ۵ رأس گاو بود (۷۵ درصد). از نظر ۱۱۷ نفر از زنان روستایی، کار آن‌ها در فعالیت‌های دامپروری داخل خانه از نظر فرهنگ روستایی مورد قبول است، ولی ۱۴ نفر از زنان اعتقاد داشتند که از نظر فرهنگ روستایی کار زنان در امور دامپروری داخل خانه نیز خوب نیست. در مقابل، بیشتر زنان روستایی اعتقاد داشتند که کار زنان روستایی در فعالیت‌های دامپروری خارج خانه از نظر فرهنگ روستایی خوب و مورد قبول نیست. بیشتر زنان مطالعه‌شده (۱۲۴ نفر) به‌طور کم از رسانه‌های جمعی اطلاعات دریافت می‌کردند. از میان رسانه‌های جمعی، دیدن برنامه‌های تلویزیونی، ماهواره و مشاهده فیلم‌ها در رتبه‌های اول تا سوم قرار داشت و در مقابل

مشاهده پوستر و اینترنت در رتبه‌های آخر بودند. همچنین، به غیر از تلویزیون، بقیه منابع در حد کمی از سوی زنان مورد استفاده واقع شده بودند. نگرش زنان روستایی از طریق ۱۰ گویه سنجش شد و نتایج نشان داد بیشتر زنان روستایی (۶۰٫۷ درصد) نگرش خاصی نسبت به فعالیت‌های دامپروری نداشتند و به عبارتی نگرششان خنثی بود. حدود ۳۵٫۶ درصد (۴۸ نفر) نگرشی مثبت و در مقابل فقط ۵ نفر از آن‌ها نگرش منفی داشتند. نتایج رتبه‌بندی در جدول ۱ نشان می‌دهد که گویه «مردان دانش و تجربه بیشتری در مقایسه با زنان در خصوص فعالیت‌های دامپروری دارند»، در پایین‌ترین رتبه قرار دارد و زنان موافقت کمتری با این مورد داشتند، ولی در مقابل گویه «دامپروری یک کار مردانه بوده و اصولاً زنان نباید در آن مشارکت کنند» از میزان موافقت بالایی نزد زنان برخوردار بود.

جدول ۱. رتبه‌بندی گویه‌های شاخص ترکیبی نگرش زنان درباره فعالیت‌های دامپروری

رتبه	گویه	میانگین	انحراف معیار
۱	دامپروری یک کار مردانه بوده و اصولاً زنان نباید در آن مشارکت کنند.*	۴٫۲۳	۱٫۰۳
۲	احساس می‌کنم زنانی که در فعالیت‌های دامپروری مشارکت می‌کنند، موفق‌ترند.	۳٫۸۸	۰٫۷۹
۳	مردان روستایی اعتقادی به توانایی زنان در فعالیت‌های دامپروری ندارند.*	۳٫۸۷	۱٫۱۵
۴	زنان روستایی مشغول در فعالیت دامپروری، جایگاه اجتماعی بالایی دارند.	۳٫۷۲	۰٫۸۹
۵	توانایی انجام‌دادن فعالیت‌های دامی را به بهترین نحو دارم.	۳٫۶۷	۰٫۸۶
۶	با مشارکت در فعالیت‌های دامپروری می‌توانم استقلال مالی داشته باشم.	۳٫۶۷	۰٫۹۹
۷	در صورت بروز مشکلات در انجام‌دادن فعالیت دامی توانایی ارائه راه‌حل‌های مناسب را دارم.	۳٫۵۷	۰٫۸۹
۸	زنان مانند مردان نمی‌توانند فعالیت‌های دامپروری را به صورت مناسب انجام دهند.*	۲٫۸۸	۱٫۱۳
۹	به نظر من زنان به‌تنهایی نمی‌توانند تصمیمات مربوط به امور دامپروری را بگیرند.*	۲٫۶۷	۱٫۱۲
۱۰	مردان دانش و تجربه بیشتری از زنان در خصوص فعالیت‌های دامپروری دارند.*	۲٫۳۹	۱٫۰۵

طیف لیکرت مورد استفاده (۱: کاملاً مخالفم تا ۵: کاملاً موافقم) * گویه‌هایی که به صورت معکوس کددهی شدند.

جهت سنجش موانع مشارکت زنان در فعالیتهای دامپروری از ۱۲ مانع در قالب طیف لیکرت ۶ سطحی (اصلاً=۰ خیلی زیاد =۵) استفاده شد. رتبه‌بندی با استفاده از میانگین انجام گرفت و در صورت برابر بودن میانگین از ضریب تغییرات کوچک استفاده شد. همان‌طور که مشاهده می‌شود، سنگین و سخت بودن کارهای دامپروری، نسبت به سایر موارد، به میزان بیشتری مانع از مشارکت زنان در فعالیتهای دامپروری می‌شود. همچنین، بیشتر زنان روستایی اعلام کردند که گران بودن علوفه، حجم زیاد کارهای منزل، سوددهی و درآمد کم فعالیتهای دامپروری، ابزارها و وسایل نامناسب دامپروری و مشارکت در فعالیتهای کشاورزی بیش از حد متوسط مانع مشارکت آنان در فعالیتهای دامپروری می‌شود. سایر موانع مورد بررسی، با توجه به میانگین آنها، در حد کمتر از متوسط به‌منزله یک مانع از دید زنان روستایی مطرح‌اند.

جدول ۲. رتبه‌بندی موانع مشارکت زنان روستایی در فعالیتهای دامپروری

رتبه	ضریب تغییرات	انحراف معیار	میانگین	موانع مشارکت زنان روستایی
۱	۴۱٫۲	۱٫۲۰	۲٫۹۲	سنگین و سخت بودن کارهای دامپروری
۲	۴۲٫۴۵	۱٫۲۹	۲٫۸۴	گران بودن علوفه و سایر وسایل نگهداری دام
۳	۴۶٫۲	۱٫۲۸	۲٫۷۷	حجم زیاد کارهای منزل و نداشتن وقت اضافی زنان برای مشارکت
۴	۲٫۵۰	۱٫۳۴	۲٫۶۷	سوددهی و درآمد کم فعالیتهای دامپروری
۵	۴۸٫۸	۱٫۲۷	۲٫۵۹	ابزارها و وسایل نامناسب دامپروری و عدم تناسب با ویژگی جسمانی زنان
۶	۴۶٫۹	۱٫۱۸	۲٫۵۱	مشارکت در سایر فعالیتهای کشاورزی توسط زنان
۷	۸۲٫۸	۱٫۲۶	۱٫۵۳	بیماری و کسالت جسمی زنان
۸	۱۱۰٫۴	۱٫۲۷	۱٫۱۵	پایین رفتن شأن و موقعیت اجتماعی زنان با مشارکت در فعالیت دامپروری
۹	۱۱۹٫۰	۱٫۲۷	۱٫۰۷	تعداد زیاد فرزندان خردسال و ضرورت نگهداری از آنان توسط زنان
۱۰	۱۳۴٫۸	۱٫۳۲	۰٫۹۸	عدم اطمینان کامل همسران به کیفیت کارهای دامپروری انجام‌شده زنان
۱۱	۱۵۷٫۶	۱٫۳۱	۰٫۸۳	علاقه نداشتن زنان نسبت به نگهداری دام
۱۲	۲۰۳٫۳	۰٫۹۰	۰٫۴۴	مخالفت همسران زنان با کار آنها در امور دامپروری

انگیزه و دلیل مشارکت زنان روستایی در قالب دو گروه انگیزه درونی و بیرونی بررسی شد و در قالب طیف لیکرت شش‌سطحی (۰: اصلاً تا ۵: خیلی زیاد) از آنها اطلاعات جمع‌آوری شد. همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، مهم‌ترین دلیل و انگیزه درونی زنان جهت مشارکت در فعالیتهای دامپروری احساس مسئولیت کردن در قبال خانواده است. لذت‌بخش بودن،

بررسی نقش زنان روستایی در نظام بهره‌برداری دامپروری... ۴۴۷

علاقه و احساس مفید بودن به ترتیب در رتبه‌های دوم تا چهارم قرار داشتند. درخصوص انگیزه‌های بیرونی هم تأمین مواد غذایی مورد نیاز (خودمصرفی) مهم‌ترین انگیزه آن‌ها از مشارکت در فعالیت‌های دامپروری است.

جدول ۳. رتبه‌بندی انگیزه‌های درونی و بیرونی زنان روستایی از مشارکت در فعالیت‌ها

رتبه	نوع انگیزه	تعداد	متوسط	زیاد	ماهیت انگیزه
۱	احساس مسئولیت کردن در قبال معیشت خانواده	۴,۱۰	۰,۷۷	۱۸,۷۸	درونی
۲	لذت‌بخش بودن فعالیت‌های دامپروری	۳,۹۰	۱,۱۸	۳۰,۲۶	
۳	علاقه و تمایل شخصی	۳,۸۷	۱,۱۶	۲۹,۹۷	
۴	احساس مفید بودن و به‌دست آوردن رضایت درونی	۳,۷۰	۱,۰۳	۲۷,۸۳	
۱	تأمین مواد غذایی مورد نیاز (خودمصرفی)	۵,۵۳	۰,۶۷	۱۲,۱۱	بیرونی
۲	کمک و حمایت از اقتصاد خانواده	۴,۲۵	۰,۸۲	۱۹,۲۹	
۳	فراهم‌شدن منابع درآمدی مختلف برای خانواده و تنوع در معیشت	۳,۹۰	۰,۹۱	۲۳,۳۳	
۴	سرمایه‌گذاری و افزایش درآمدهای خانواده با تولید مازاد بر مصرف	۳,۸۹	۱,۰۳	۲۶,۴۷	
۵	وجود تقسیم کار در فعالیت‌های کاری خانواده	۳,۱۸	۱,۰۸	۳۳,۹۶	
۶	مجبور بودن و ضرورت تأمین معاش و درآمد برای خانواده	۳,۱۱	۱,۵۲	۴۸,۸۷	
۷	زیاد بودن کارهای بیرون از خانه همسر و ضرورت کمک به وی	۲,۷۹	۱,۳۵	۴۸,۳۸	
۸	اجبار شرایط خانواده از لحاظ درخواست همسر	۱,۴۸	۱,۴۸	۱۰۰	

میزان مشارکت زنان روستایی در فعالیت‌های دامپروری از طریق شاخص‌سازی ترکیبی مشتمل بر ۵۱ گویه یا فعالیت و به‌صورت طیف لیکرت (هیچ تا همیشه) و در ۸ بعد سنجش شد. نتایج حاصل از رتبه‌بندی فعالیت‌ها در ابعاد مختلف از مشارکت بالای زنان در فعالیت‌های شیردوشی و فرآوری نشان دارد و کمترین مشارکت در زمینه چرای دام است.

جدول ۴. توزیع فراوانی زنان برحسب مشارکت در زیربخش‌های دامپروری

رتبه	زیربخش	تعداد فعالیت	سطح مشارکت (درصد فراوانی)	
			کم	متوسط
۱	شیردوشی و فرآوری	۴	۸,۹	۴۴,۴
۲	فعالیت‌های تولیدمثلی دام	۶	۲۰,۷	۶۱,۵
۳	تغذیه دام	۹	۵۴,۱	۴۲,۳
۴	مسائل بهداشتی دام	۶	۶۳,۰	۳۳,۳
۵	کنترل و مدیریت بیماری‌های دام	۵	۸۰	۱۷
۶	بازاریابی	۱۲	۹۲,۶	۶,۷
۷	فعالیت‌های پشم‌چینی	۴	۸۳,۰	۱۴,۸
۸	چرای دام	۵	۹۰,۴	۸,۱

بحث و نتیجه گیری

نتایج این تحقیق نشان داد که وسایل ارتباطی دیداری مانند تلویزیون، ماهواره و مشاهده فیلم‌ها از کانال‌های مهم کسب اطلاعات زنان روستایی به حساب می‌آیند. ولی رسانه‌های چاپی از قبیل مطالعه نشریه/ بروشور چاپی/ کتابچه، پوستر و روزنامه/ مجله استفاده کمتری دارند. یکی از این دلایل، عدم دسترسی به این رسانه‌ها و نیز کم‌سوادی زنان منطقه است. در مطالعه احمدوند و همکارانش [۱] نیز دسترسی زنان به منابع اطلاعاتی و رسانه‌ها در حد متوسطی گزارش شده بود. همچنین میرترابی [۱۴] گزارش کرده است که میزان استفاده از رسانه‌های دیداری نزد زنان روستایی بالا بود، ولی میزان استفاده و مطالعه نشریات ترویجی در حد پایینی است که با نتایج این تحقیق همخوانی دارد. نتایج نشان داد بیشتر زنان روستایی نگرش خاصی به فعالیت‌های دامپروری نداشتند و به عبارتی نگرششان خنثی بود. این در حالی است که یعقوبی فرانی و همکاران [۲۰] نگرش زنان روستایی به راه‌اندازی مشاغل خانگی را در حد مطلوبی گزارش کرده‌اند. همچنین نتایج مطالعه احمدوند و همکاران [۱] نشان داد بیشتر زنان روستایی نگرش مثبت و مطلوبی در خصوص مشارکت در امور جامعه روستایی دارند. در خصوص انگیزه‌های زنان در زمینه مشارکت، نتایج نشان داد که احساس مسئولیت کردن در قبال معیشت خانواده و تأمین مواد غذایی مورد نیاز (خودمصرفی) مهم‌ترین دلیل مشارکت زنان در فعالیت‌های دامپروری است. در این زمینه، ریاست [۳۹] علت اصلی مشارکت زنان در فعالیت‌های دامی را تا حد بسیار زیادی برای حمایت از خانواده گزارش کرده است که با نتایج تحقیق حاضر همخوانی دارد. همچنین، لهسایی و همکاران [۱۱] نگرش زنان به اشتغال را قوی‌ترین متغیر تبیین‌کننده در مشارکت اقتصادی جامعه روستایی می‌دانند.

نتایج رتبه‌بندی سطح مشارکت زنان در ابعاد مختلف نشان داد که بیشترین سطح مشارکت زنان در مدیریت شیردوشی و فرآوری است و در حدود ۹۰ درصد زنان مشارکت متوسط و بالایی در این زمینه داشتند، که با نتایج برقی و همکاران [۴]، پربار و همکاران [۵]، مشیری و مهدوی [۱۲]، نیسارایس و همکاران [۳۶]، احمد و همکاران [۲۲]، ارشد و همکاران [۲۳]، ابی‌بی و گلمسا [۲۱] و ساقیر [۴۱] مطابقت دارد. در مدیریت تولیدمثل دام نیز، بیشتر زنان (۶۱٫۵ درصد) مشارکت متوسطی داشتند و مشارکت زنان به ترتیب در تصمیم‌گیری در خصوص محل تخم‌گذاری مرغ‌ها و جمع‌آوری آن‌ها، مراقبت از نوزادهای تازه‌متولدشده، تصمیم در خصوص کرچ‌دادن مرغ و انجام‌دادن آن و مراقبت از حیوانات باردار است. نتایج مطالعات راجود و همکاران [۳۷] و یوسف حسن و همکاران [۴۳] حاکی از مشارکت بالای زنان در مراقبت از حیوانات باردار و تازه‌متولدشده است. لقمان و همکاران [۳۲] و هادیان و سحرخیز [۱۷] در مطالعات خود به مشارکت بالای زنان در جمع‌آوری تخم‌مرغ اشاره دارند. در زمینه فعالیت‌های تغذیه دام بیشتر زنان (۹۶٫۳ درصد) مشارکت در حد کم و متوسطی در این زمینه

داشتند. بیشترین سطح مشارکت زنان در مدیریت تغذیه مربوط به غذادهی و آبدادن طیور و بعد از آن در زمینه آب و علوفه‌دادن به دام است که با نتایج مطالعات احمد [۲۲]، ارشد و همکاران [۲۳]، لقمان و همکاران [۳۲]، یوسف‌حسن و همکاران [۴۳]، نیسارایس و همکاران [۳۶]، راجود و همکاران [۳۷]، میشر و همکاران [۳۳]، هادیان و سحرخیز [۱۷]، فرینده و همکاران [۲۷] در مشارکت بالای زنان در تغذیه و آبدادن به دام مطابقت دارد. در مدیریت بهداشت دام، بیشترین مشارکت زنان در تمیز کردن لانه مرغ‌ها و جمع‌آوری فضولات و انتقال آن‌ها به بیرون و تمیز کردن طویله است که با نتایج مطالعات ارشد و همکاران [۲۳]، لقمان و همکاران [۳۲]، نیسارایس و همکاران [۳۶]، ساقیر و همکاران [۴۱]، جاود و همکاران [۲۸]، راجود و همکاران [۳۷]، برقی و همکاران [۴] در مورد مشارکت بالای زنان در تمیز کردن جایگاه حیوانات مطابقت دارد. مطالعات جاود و همکاران [۲۸] و لقمان و همکاران [۳۲] هم نشان‌دهنده آن بود که زنان مشارکت کمی در فعالیت‌های بازاریابی دارند. درحالی‌که اوگند و همکاران [۳۷] گزارش کردند که زنان مشارکت بالایی در تصمیم‌گیری در مورد تعداد و خرید دام و فروش محصولات دامپروری دارند، اما در زمینه فروش حیوانات، مشارکت نسبتاً کمتری دارند و اینکه زنان بدون اجازه همسرانشان نمی‌توانند به فروش حیوانات اقدام کنند. میشر و همکاران [۳۳] نیز در مطالعه‌ای گزارش کردند که ۱۰۰ درصد خرید و فروش حیوانات را مردان انجام می‌دهند. در بین هشت بعد مشارکت، کمترین مشارکت در زمینه چرای دام است که با نتایج پژوهش برقی و همکاران [۴] مطابقت دارد.

با توجه به یافته‌های پژوهش، این پیشنهادها ارائه می‌شود:

- دوره‌های آموزشی و توانمندسازی زنان روستایی در زمینه دامپروری و ارتقای وضعیت بهداشتی و بهره‌وری آن بیشتر به صورت دیداری طراحی و اجرا شود.
- بیشتر زنان به فعالیت‌های دامپروری نگرشی خنثی داشتند، بنابراین پیشنهاد می‌شود با طراحی و اجرای دوره‌های آموزشی و ترویجی هدفمند در راستای ارتقای بهره‌وری دامپروری زمینه شکل‌گیری نگرشی مثبت نسبت به این فعالیت‌ها در سطح روستاها صورت گیرد.
- با توجه به نتایج و از آنجا که مشارکت زنان در بخش‌های شیردوشی، تولیدمثل، تغذیه و مسائل بهداشتی بالاست، توصیه می‌شود آموزش‌های لازم درخصوص روش‌های نوین و صحیح در این زمینه به آن‌ها ارائه شود. همچنین، در صورتی که دوره‌هایی برگزار شده، ولی زنان روستایی در آن مشارکت نکرده‌اند نیز پیشنهاد می‌شود دلایل این عدم مشارکت و تلاش برای رفع این دلایل در آینده صورت گیرد تا با توانمندسازی زنان روستایی منطقه زمینه ارتقای بهره‌وری فعالیت‌های دامپروری میسر شود.
- با توجه به اینکه دامپروری فعالیت غالب این منطقه است، توسعه و ترویج فناوری‌های نوین دامپروری مرتبط با الگوی مشارکت زنان روستایی برای از بین بردن تصور رایج دربارهٔ

سنتی بودن دامپروری و نشان دادن پیوند بین دامپروری و فناوری نوین برای جلب زنان روستایی تحصیل کرده پیشنهاد می‌شود.

منابع

- [۱] احمدوند، مصطفی؛ شریف‌زاده، مریم (۱۳۹۰). «تعیین‌کننده‌های مشارکت اجتماعی زنان»، *مطالعات اجتماعی زنان*، س ۹، ش ۳، ص ۱۳۹-۱۶۶.
- [۲] ازکیا، مصطفی؛ پوردولت، معصومه (۱۳۹۰). «بررسی تغییرات نقش زنان روستایی در تولیدات کشاورزی در سه نسل اخیر (مطالعه موردی روستای دفر از توابع شهرستان رودبار)»، *گیلان ما*، س ۱۲، ش ۴، ص ۱۲۱-۱۳۴.
- [۳] آل‌آقا، فریده (۱۳۸۴). «شناسایی مشاغل درآمدزا برای زنان روستایی و تعیین نیازهای آموزشی و مهارت‌های متناسب با آن»، *پژوهش زنان*، س ۳، ش ۱، ص ۱۴۷-۱۶۹.
- [۴] رقی، حمید؛ تقدیسی، احمد؛ تازیکی، رقیه؛ نادرخانی، زلیخا (۱۳۹۲). «بررسی میزان مشارکت زنان روستایی در فعالیت‌های کشاورزی (دهستان استرآباد شمالی شهرستان گرگان)»، *مجله برنامه‌ریزی فضایی*، س ۳، ش ۴، ص ۱۵۵-۱۷۴.
- [۵] پربار، زهرا؛ مغانی، بهنام؛ حسینی، فاطمه؛ اجتماعی، بابک (۱۳۹۲). «تبیین نقش مشارکت زنان روستایی در فعالیت‌های کشاورزی (مطالعه موردی: دهستان‌های افزر و زاخروئیه شهرستان قزوین کارزین فارس)»، *فصل‌نامه علمی- پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی*، س ۶، ش ۲، ص ۳۶-۴۵.
- [۶] حیاتی، باب‌اله؛ قهرمان‌زاده، محمد؛ خداوردی‌زاده، محمد؛ نجفی، نجیبه (۱۳۸۹). «بررسی عوامل مؤثر بر پذیرش بیمه دام روستایی در شهرستان سلماس»، *مجله پژوهش‌های علوم دامی*، ش ۲، ص ۲۸-۳۸.
- [۷] خسروی‌پور، بهمن؛ فروشانی، ناهید (۱۳۹۰). «مشارکت زنان و توسعه پایدار روستایی»، *مجله کار و جامعه*، ش ۱۳۲ و ۱۳۳، ص ۵۷-۶۸.
- [۸] رضوانفر، احمد؛ زلالی، نعیمه؛ سپهریان، نبی (۱۳۸۶). «بررسی امکان خصوصی‌سازی فعالیت‌های ترویجی امور دام کشور از دیدگاه متخصصان ترویج»، *مجله علوم کشاورزی و منابع طبیعی*، ش ۱، ص ۷۰-۹۵.
- [۹] فتوتی، ه؛ برادران، م؛ سلمان‌زاده، س؛ غنیان، م (۱۳۹۱). «تبیین نقش مشارکت زنان روستایی در توسعه روستایی (مطالعه موردی دهستان شاور شهرستان شوش)»، *مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی/ایران*، س ۴۳-۲، ش ۴، ص ۶۷۷-۶۹۲.
- [۱۰] فضائی، حسن (۱۳۸۶). جایگاه نظام دامپروری روستایی در بوم‌شناختی کشاورزی، دومین همایش ملی کشاورزی بوم‌شناختی ایران.
- [۱۱] لهسایی‌زاده، عبدالعلی؛ جهانگیری، جهانگیر (۱۳۸۴). «بررسی مشارکت اقتصادی زنان

- روستایی (مطالعه موردی استان فارس)»، مجله جامعه‌شناسی/ایران، س ۶، ش ۳، ص ۱۲۴-۱۴۵.
- [۱۲] مشیری، رحیم؛ مهدوی، مسعود (۱۳۸۸). «بررسی نقش سواد و نیروی کار زنان در درآمد خانوار روستایی مطالعه موردی: زنان روستایی دیواندره استان کردستان»، مجله جغرافیا و توسعه، س ۱۳، ص ۶۹-۸۲.
- [۱۳] موسوی، س؛ عمانی، احمدرضا؛ اللهیاری، محمدصادق (۱۳۹۰). «بررسی موانع مشارکت زنان روستایی در فعالیت‌های تولیدی زراعی»، فصل‌نامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ، س ۵، ش ۲، ص ۶۹-۶۱.
- [۱۴] میرترابی، مهدیه‌السادات؛ حجازی، یوسف؛ حسینی، محمود (۱۳۹۱). «بررسی تأثیر ویژگی‌های فردی و خانوادگی زنان روستایی بر انگیزه مشارکت آن‌ها در فعالیت‌های کشاورزی»، مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان، س ۱۰، ش ۱، ص ۱۴۹-۱۷۷.
- [۱۵] میرلطفی، محمودرضا؛ بندانی، میثم؛ شهرکی، سعیده (۱۳۹۲). «بررسی نقش کار پنهان زنان در سطح رفاه خانوار روستایی (مطالعه موردی: زنان روستایی شهرستان هامون)»، برنامه‌ریزی فضایی (جغرافیا) س ۳، ش ۳، ص ۴۹-۶۸.
- [۱۶] نوری، هدایت‌الله؛ علی محمدی، نرگس (۱۳۸۸). «تحلیلی بر فعالیت‌های اقتصادی زنان روستایی (مطالعه موردی منطقه برآن - شهرستان اصفهان)»، مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، س ۲۰، ش ۲، ص ۸۷-۱۰۴.
- [۱۷] هادیان، ابراهیم؛ سحرخیز، عباس (۱۳۸۵). «تعیین سهم اقتصادی زنان روستایی در فعالیت‌های مربوط به امور دام»، مجله پژوهشی دانشگاه اصفهان علوم انسانی، س ۲۱، ش ۲، ص ۲۱-۳۹.
- [۱۸] هاشم‌نیا، مصطفی (۱۳۹۲). «طراحی الگویی برای بهبود پایداری واحدهای دامداری تلفیقی شهرستان آبدانان»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد توسعه کشاورزی گروه مدیریت و توسعه کشاورزی، رشته توسعه روستایی.
- [۱۹] وثوقی، منصور؛ یوسفی آقابین، افسانه (۱۳۸۴). «پژوهشی جامعه‌شناختی در زمینه مشارکت اجتماعی زنان روستایی آگکند شهرستان میانه»، پژوهش‌نامه علوم اجتماعی، ش ۲۵، ص ۱۹۵-۲۲۴.
- [۲۰] یعقوبی فرانی، احمد؛ وحدت مودب، هاجر؛ لطیفی، سمیه (۱۳۹۲). «شناسایی بازدارنده‌های گرایش زنان روستایی به مشاغل خانگی (مورد مطالعه: بخش سر دورود شهرستان رزن)»، فصل‌نامه زن در توسعه و سیاست، س ۱۱، ش ۴، ص ۵۵۹-۵۷۴.
- [21] Abebe, W., and Galmessa., U(2011).Gender role in peri urban dairy production system of Ambo town, Ethiopia, Journal of Agricultural Extension and Rural Development, 3(13): pp 224-228.

- [22] Ahmad, T. I. (2013). The role of rural women in livestock management: socio-economic evidences from diverse geographical locations of Punjab (Pakistan) (Doctoral dissertation, Université Toulouse le Mirail-Toulouse II).
- [23] Arshad, S., Muhammad, S., and Ashraf, I. (2013). Women's participation in livestock farming activities, *The Journal of Animal & Plant Sciences*, 23(1): pp 304-308.
- [24] Arshad, S., Muhammad, S., and Mahmood, A. (2010). Rural women's involvement in decision-making regarding Livestock management, *Journal of Agriculture, sciences*, 47(2), pp 162-165.
- [25] Batool, Z., Warriach, H.M., Ishaq, M., Latif, S., Rashid, M.A., Bhatti, A., Murtaza, N., Arif, S., and Wynn, P.C (2014). Participation of Women in Dairy farm Pracyices under Smallholder Production System in Punjab, Pakistan, *The Journal of Animal & Plant Sciences*, 24(4), pp 1263-1265.
- [26] Borgohain, A., and Hoque Akand, A (2011). Time Utilization Pattern of Tribal Women in Animal Husbandry, *Indian Research Journal of Extension Education*, 11 (1), pp 51-56.
- [27] Farinde, A.J., and Ajayi, A.O. (2005). Training Needs of Women Farmers in Livestock Production: Implications for Rural Development in Oyo State of Nigeria, *J. Soc. Sci.*, 10(3), pp 159-164.
- [28] Javed, A., Sadaf, S., and Luqman, M. (2006). Rural women's participation in crop and livestock production activities in Faisalabad-Pakistan, *Journal of Agriculture & social sciences*, 2(3), pp 150-154.
- [29] Jain, p., and Singhal, A (2012). Participation of rural women in livestock management activities in bhilwara district, *Raj. Journal of Extension and Education*, (20), pp 190-193.
- [30] Kazybayeva, S., Otte, J., and Roland-Holst, D (2006). Livestock Production and Household Income Patterns in Rural Senegal, *Pro-Poor Livestock Policy Initiative, A Living from Livestock Research Report*, pp 1-16.
- [31] Kristjanson, P., Waters-Bayer, A., Johnson, N., Tipilda, A., Njuki, J., Baltenweck, I., Grace, D., and MacMillan, S (2010). *Livestock and Women's Livelihoods: A Review of the Recent Evidence*. Discussion Paper No. 20. Nairobi, Kenya, ILRI (International Livestock Research Institute).
- [32].Luqman, M., Shahbaz, B., Khan, I. A., and Safdar, U. (2013). Training need assessment of rural women in livestock management-case of Southern Punjab, Pakistan. *J. Agric. Res*, 51(1), pp 99-107.
- [33] Mishra, S., Sharma, S., Vasudevan, P., Bhatt, P.K., Pandey, S., Singh, M., Meena, B.S., & Pandey, S.N. (2008). Gender Participation and Role of Women in Livestock Management Practices in Bundelkhand Region of Central India, *International Journal of Rural Studies (IJRS)*, 15(1), pp 1-9.

- [34] Munawar, M, Safdar., U., Luqman, M., Butt., Hassan, M., and Khalid, M (2013), Factors Inhibiting The participation of Rural Women in livestock Production activities, *Journal of Agricultural Research.*, 51(2), pp 213- 220.
- [35] Narmatha, N., Sakthivel, K.M., Jothilaksmi, M., and Kumar, A (2015). Gender Analysis in Participation and Decision Making Pattern in Small Ruminants Production System - Tamil Nadu, *Journal of Human Ecology*, 49(1-2), pp 149-152.
- [36] Nissa Rais, M., Solangi, A., and Sahito, H. (2013). Economic assessment of rural women involved in agriculture and livestock farming activities, *Wudpecker Journal of agricultural research*, 2(4), pp 115 – 121.
- [37] Ogdand, G., and Hembade, A. (2014), Studies on the Participation of women in decision making about dairy occupation in parbhani district of Maharashtra State, *International Journal of current Research and Academic Review*, 2(8), pp 367-372.
- [38] Rathod, P., Nikan, T.R., Landge, S., Vajreshwari, S., and Hatey, A. (2011). Participation of Rural Women in Dairy Farming in Karnataka, *Indian Research Journal of Extension Education*, 11(2), pp 31-36.
- [39] Riyasat, A., Iqbal zafar, M., Ahmad khan, I., and Amir, G (2014). Rural development through women participation in livestock care and management in district Faisalabad, *Journal of Global innovation in agricultural and social sciences*, 2(1), pp 31-34.
- [40] Rota, A., and Sidahmed, A (2010). IFAD's Livestock Position Paper Livestock planning, challenges and strategies for livestock development in IFAD, International Fund for Agricultural Development.
- [41] Saghir, A., Ali, T., Ahmad, M., and Zakaria, M (2005). Gender Participation In Livestock production Activities And Their Consumption Trend Of Proteineous Diet In Tehsil Fateh Jung, *Pakistan Journal of Agricultural Sciences*, , 42(3-4), pp 89-92.
- [42] Sarma, J., and Payeng, S. (2012). Women dairy farmers and decision making pattern in Sonitpur District of Assam. *Indian Journal of Hill Farming* 25(1), pp 58-62.
- [43] Hassan, M. Z. Y., Ali, T. A. N. V. I. R., and Ahmed, M. U. N. I. R. (2007). Gender contribution in livestock management (A case study of rural Punjab, Pakistan). In *African Crop Science Conference Proceedings* ,8. 1473-1477.